

TARİHİ DOĞU-BATI TÜRKÇELERİNDE LEKSİKAL BİR FARKLILIK: *uwut~uwut/uyat* A LEXICAL DIFFERENCE IN HISTORICAL EAST-WEST TURKIC: *uwut~uwut/uyat*

Hasan İSİ*

Öz

Bu çalışmada Doğu-Batı Türkçesi terimleri içerisinde iki gruba ayırdığımız *utanma/utanmak* anlamındaki örneklerden *uwut~uwut* ve *uyat* sözcüklerinin Tarihî Türk lehçelerinden modern Türk lehçelerine uzanan gelişimi ele alınmıştır. Karahanlı Türkçesinden itibaren tek bir kola dayalı yazı geleneğinin Moğol istilası sonucu, Doğu-Batı Türkçeleri terimini ortaya atması Türk dilinin kırılma noktalarından biridir. Kaşgarlı tarafından Oğuzlara ait olduğu söylenen *uwut* sözcüğü, Oğuz Türkçesi içerisinde büzülmüş şekliyle *ut~ud* şeklinde yer almakta iken Doğu Türkçesi olarak bilinen Çağatay Türkçesinde *uyat* sözcüğü, her iki lehçenin *utanma/utanmak* anlamlı sözcükleri haline gelmiştir. Bu açıdan çalışmamız, Türk dilinin iki farklı koluna dayalı yazı dillerinden alınan malzemelerle desteklenerek sözcüklerin 15.yüzyıldan sonra leksikal farklılık sergiledikleri ortaya konmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi, Oğuzlar, Büzülme.

Abstract

In this study, is discussed that we are the East-West Turkic divided into two groups in terms *utanma/utanmak* in the sense *uwut~uwut* and *uyat* extending the development of the from Historical Turkic to Modern Turkic. The end of the Mongolian invasion of writing tradition based on a single branch from Kharanid, is one of the breakpoints of the Turkic language to reveal the term East-West Turkic. The word *uwut*, which is said to belong to Oghuz by Kashgari is in the form of *ut~ud* as contraction in Oghuz Turkic, while the word of *uyat* in Chaghatay Turkic, known as Eastern Turkic, has become *utanma/utanmak* words of both dialect. In this respect, our study is supported by the materials of the Turkic language written in two different languages and it is desired to show that the words displayed lexical differences after the 15th century.

Keywords: East Turkic, West Turkic, Oghuz, Contraction.

Giriş

Bu çalışmada, genellikle toplumsal normların ihlali sonucu bireyde görülen ruhsal ve fiziki çöküntüyü yansıtan *utanma/utanmak* anlamlı sözcükler ele alınmıştır.

Tarihî lehçelerde *ubut>uwut~uwut>ut~ud* ve *uyat* biçimleriyle izini sürdüğümüz *utanma/utanmak* anlamlı sözcükler ve bu sözcüklerden gelişen türevlerin ele alındığı bu çalışma, Moğol istilası sonucu, Türk toplumunun yaşadığı karışma/ayrışma ve kaynaşma neticesinde görülen toplumsal olayların dile yansımalarının somut yönünü oluşturan Doğu-Batı Türkçeleri bağlamında iki farklı kolda *utanma/utanmak* anlamını taşıyan biçimlerin dilsel serüvenine dayalıdır. Bu açıdan çalışmamız, Doğu-Batı Türkçeleri bağlamında yaşanan karışma/ayrışma ve kaynaşmanın somut olarak değişme ve kopuşlar şeklinde dilde kendini gösteren örnekler üzerine oluşturulmuştur.

Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzlara has saydığı *uwut>ut~ud* biçiminden *utan-* (DLT I 2013:448) ve Doğu Türklerinin Räsänän tarafından **uya-* (Räsänän 1969:511a) fiilinden gelişen *uyat* sözcükleri, iki farklı kola mensup dil gruplarının leksikal farklılıklarını yansıtan kelimeler olması bakımından Türk dilinde Moğol istilası sonucu görülen ayrışma ve kaynaşmaları yansıması bakımından model sözcüklerdir. Moğol istilasının dilsel sonuçları üzerine görüşler bildiren Bülent Gül (2015:189) ve Aysu Ata (2010:32), bu istilanın dilsel olarak Türk dillerinde ayrışma ve dallanmalara sebep olarak Doğu ve Batı Türkçesi kavramlarının ortaya çıktığını belirtmektedirler. İki farklı kola dayalı gelişen bu yazı dillerinde yaşanan ayrışma/karışmaya bağlı olarak Oğuz kolunda *uwut>ud*; Doğu kolunda ise **uya-t(-)> uyat* şeklinde *utanma/utanmak* anlamlı leksikal öğeler görülmektedir.

Türk dilinin Moğol istilası sonucu yaşanan toplumsal ve siyasal karmaşanın sonucu olarak Türk halkları arasında karışma/ayrışma ve kaynaşmalarının neticeleri dilsel olarak Doğu ve Batı Türkçesi terimini doğurmuş, bu terimler A. Róna Tas (1991), L.Johanson (1998), M. Erdal¹ (2004), Emine Yılmaz² (2002), Aysu Ata (2010) ve Bülent Gül (2015) gibi isimler tarafından yapılan çalışmalarla kapsamış oldukları dilsel değerler belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda tanıklanan malzemeler bu isimlerin yaptığı değerlendirmeler sonucu, var olan güncel tasniflerin etkisinde bu başlıklar içerisine yerleştirilmiştir.

* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Doktora Programı Öğrencisi, hasanisi21@yahoo.com.tr

¹ Marcel Erdal (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill Leiden: Boston.

² Emine Yılmaz (2002). "Doğu Türkçesi", Edebiyat Terimleri Ansiklopedisi, Ankara.

Türkiye Türkçesinde *utan-* ve *utanç* gibi fiil ve isim türevlerine sahip olan *uwut* sözcüğü, ilk kez Orhon Türkçesi döneminde Tunyukuk yazıtında *ubut* biçiminde (Tekin 1994:17) görülürken sözcüğün türevsel zenginlik sunduğu örnekler, Eski Uygur Türkçesi döneminde hem *uyat* sözcüğü ile ikileme hem de müstakil kullanımlarla görülmektedir. DLT'de *uwutan-*, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde *uftan-* biçimlerinde de görülen fiilin **Otū**. *uwutan-~ uftan- >utanmak* değişimine O.Fikri Sertkaya (2006:146) değinerek *uwut>ut* değişiminin bir büzülme örneği olarak Kıpçak döneminde görüldüğünü belirtmektedir.

1. Utanma/Utannmak Kavramlarının Dini ve Psikolojik Yönü

Türkiye Türkçesi içerisinde genellikle toplumsal normların ihlali sonucunda bireyde görülen fiziki ve ruhsal çöküntüyü karşılayan terimler, *utanmak* "onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, korkmak, mahcup olmak ya da sıkılmak." (TS 2005:2040), *utanma* "utanma durumu, teeddüp, utanma duygusu." (TS 2005:2040), *utanç* "utanma duygusu, hicap" (TS 2005:2039) şeklindedir.

Toplumsal düzeni koruma ve toplumsal ilişkileri şekillendirmede önemli rol oynayan utanma, vicdanın sızlaması, yüz kızarması, kalp çarpması, ellerin üşmesi, vücudun terlemesi gibi durumlarda ortaya çıkarak (Kasapoğlu 2011:8) özellikle din ve psikoloji alanlarında sorgulanan ve üzerine araştırmaların yapıldığı bir kavram olarak göze çarpmaktadır.

Utanma/utanmak eksenli anlam içerisinde; yaşanan kötü bir olaydan ötürü bireyin hem iç âleminde hem de dış âleminde geçirmiş olduğu kırılmalar olarak değerlendirilen *utanma*, *utanç* ve *utanmak* kavramları, İrem Metin Orta ve çalışma arkadaşları tarafından yapılan değerlendirmelerle sözcüklerin sahip olduğu ayrımlar ve işlevler ortaya konmak istenmiştir. Bu ekip, *utanma* sözcüğünü "toplum içinde sosyal normları ve beklentileri ihlal ettiği durumlarda meydana çıkan, kendilik bilincini artıran ve rahatsızlık verici bir duygu" (Orta vd. 2016:48) olarak tanımlar. Sözcüğün tanımına yer verildikten sonra İngilizcede *schame* ve *embarrassment* terimlerine karşılık Türkçede *utanç* ve *utanma* (Orta vd. 2016:49) anlamına gelen kavramlar üzerine değerlendirmeler söz konusudur. Bu değerlendirmeler arasında, "utanç (*schame*) ve utanma (*embarrassment*) kavramları birbirleriyle karıştırılmaktadır. Utanç (*schame*) utanmadan (*embarrassment*) daha yoğun yaşanan ve ahlaki yaptırımları olan bir duygudur. Utanma (*embarrassment*), dışarıdan kolayca gözlemlenebilen birbiri ardına gelen kızarma ve göz temasından kaçınma gibi birçok fiziksel tepkiyle sonuçlanırken utanç (*schame*) bireyin kendisine öfkelenmesi, pişmanlık ve sorumluluk hissetmesiyle sonuçlanır." (Orta vd. 2016:49) şeklinde değerlendirmelerle, *utanç* ve *utanma* sözcükleri arasındaki ayrımlar belirlenmeye çalışılmıştır.

İslami bir terim olarak *utanma*, "bir duygu çeşidi olarak psikolojinin kişilik üzerindeki etkisi ve bir insani karakter olması dolayısıyla ahlâk ilminin konusu olmuştur." (Kasapoğlu 2011:2) olarak değerlendirilip kavramın *ahlak* yönüne, "hem ayırıcı hem de birleştirici bir duygu olan utanma, toplumsallık duygusundan kaynaklanır. Bu özelliğiyle insanın psikolojik yaşantısının ayrılmaz bir parçasıdır." (Kasapoğlu 2011:2) tanımıyla da terimin *psikolojik* ve *toplumsal* yönüne değinilmektedir.

Kasapoğlu'na göre, Kuran'da "el-hayâ", "el-iffetü", "el-fadh", "el-hızy" köklerinden türetilen kelimelerle (Kasapoğlu 2011:14) *utanma* olgusu anlatılmıştır. Bu sözcükler içerisinde *hayâ*, tasavvuf yolunda ilerleyenlerin kaydettikleri aşamalarla ilişkisi olan ve bu bağlamda Allah'a saygı göstermeye verilen addır. Avamın hayâsı, Yüce Allah'ın kendilerini gördüğü bilincini taşıyanların yaşadıkları deneyimdir. Kul, Allah'ın kendisini gördüğünü bildiği için ondan utanır" (Demirli 2005:225-226) şeklinde tanımlanır.

2.Köken Bilgisi Sözlüklerinde "uwut" ve "uyat" Sözcükleri

S.A.Starostin ve çalışma arkadaşlarının ortaya koydukları EDAL sözlüğünde, *utanma/utanmak* anlamlı *uwut~uwut* ve *uyat* sözcüklerinin kökeni hakkında değerlendirmeler şunlardır:

**ju*po to be ashamed, taken aback: Tung. **üb-*; Mong. **ubaj*; Turk. **ubut*;

Jpn. **əpəpə-*.

P.Tung. **üb-* 1 to hate, abhor 2 to panic 3 to be ashamed (1 ненави- деть, питать отвращение 2 паниковать 3 стыдиться): Evk. *ibša-* 3; Man. *uba-*, *iba-* 1; SMan. *uōa-* 'to dislike' (1904); Nan. *obosa-* 2.

◇ TMC 1, 294-295, 639; 2, 4.

Bu çalışmada, Orhon Türkçesi döneminde TY/BY 37. satırında *ubut* "utanç, hayâ" olarak geçen sözcüğün "utanmak, şaşmak" (Tekin 1994:17) anlamlı Proto Tunguzca **üb-* "nefret etmek, iğrenmek, panikleme, utanmak" biçimine gittiği çeşitli yapılar yoluyla araştırmacılarca tanıklanmaktadır (EDAL 2003:620).

Orh.Tü. *ubut* > **EUyg.** *uvut* > **OTü.** *uwut* biçiminin proto biçiminin Altayistik açısından değerlendirildiği bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesinde *uvut uyat* ya da *uwut uyat* ikilemesinin ikinci kısmı olan *uyat* sözcüğü hakkındaki değerlendirmeler ise şu şekildedir:

PTürk. **uja-* 1 to be ashamed 2 shame (1 стыдиться 2 стыд): OTürk. *ujad-* (OUygh.); Karakh. *ujad-* (MK, KB), *ujal-* (MK); Tur. *ujat-* 1, *ujat* 2 (dial.); Turkm. *ujal-* 1, *ujat* 2; MTürk. *ujal-*, *ujat-* 1, *ujat* 2 (Abush., Pav. C.); Uzb. *ujal-* 1, *ujat* 2; Uygh. *ujat* 2, *ujal-*, (dial.) *ujat-* 1; Krm. *ujal-* 1, *ujat* 2; Tat. *ūjal-* 1, *ūjat* 2; Bashk. *ūjal-* 1, *ūjat* 2; Kirgh. *ujal-* 1, *ujat* 2; Kaz. *ūjal-* 1, *ūjat* 2; KBalk. *ujal-* 1, *ujat* 2; KKalp. *ujal-* 1, *ujat* 2; Kum. *ujat-* 1 (tr.), *ujat* 2; Nogh. *ujal-* 1, *ujat* 2; Khak. *ujat-* 1, *ujat* 2; Oyr. *ujat* 2, *ujal-* 1; Tv. *ijat-* 1, *ijat* 2.

◇ VEWT 511, ЭСТЯ 1, 561-563 (confused with **ubut* q. v. sub **ūpo*), 576, EDT 269, 272-273.

EDAL'da *utanma/utanmak* anlamlı sözcüklerin kökeni hakkında açıklama yapılan diğer bir sözcük, Eski Uygur Türkçesinden itibaren *uyal-*, *uyat-* ya da *uyal* biçimlerinde örnekleri verilen sözcüklerin kök biçimini oluşturan **uya-* fiilinin Altay dillerindeki karşılıkları bu çalışmada gösterilmiştir. **uja-* “utanmak, çekinmek” anlamlı fiillerden türeyen biçimlerin verildiği bu açıklamalar arasında bu kök biçimin **ubut* sözcüğü ile karıştırıldığını belirten (EDAL 2003: 1487) ve Kemal Eraslan'ın da aynı düşünce içinde olduğu görüşür (Eraslan 1999:342).

András Róna-Tas ve Árpád Berta tarafından *Macarcadaki Türkçe Ödünç Sözcükleri* ele alan *West Old Turkic* başlığını taşıyan eserde, EDAL sözlüğünde **uya-* olarak tanıklanan biçimle ilişkili açıklamalar söz konusudur. WOT'da *uyal* sözcüğünün kökeni ile ilişkisi olduğunu düşünülen *ayın-/äyin-* “korkmak” fiili hakkında açıklama, *ayin-/eyin-* fiilleri *kork-* fiili ile ikileme olup “korkmak” anlamına gelir. Sözcük, Eski Uygurcada *qorqinč ayinč*, *uyatsar eymenser* (WOT 2011:448) şeklinde görülür. *ayman-* /*äymän-* fiilleri ise “çekingen, utangaç olmak ya da utanmak” (WOT 2011:448) şeklindedir.

WOT'ta *ayin-* /*äyin-* fiilleri ile ortak kökten türediği düşünülen biçim Moğolca *ayu-* ya da *ayi-* “korkmak” (WOT 2011:448) yapılarıdır. Bu biçim Erdal tarafından *-AyX-* olarak (Erdal 1991:599) verilmekte bu biçimlerle beraber *uyat-* sözcüğünün de kullanıldığı görülmektedir. WOT yazarlarına göre, *ayin-* /*äyin-* biçimleri sonradan *äymän-* olarak görünmüş, kök biçimin *äy-* olarak korunduğuna da değinilmiştir. Sözcüklerin morfolojik açılımına değinen WOT yazarları, bu sözcüklerin “bir şeyden korkmak” ya da “bir şeyden korku ve gerginliği gösteren” *utanma* anlamına geçtiğini (WOT 2011:449) belirtirler. Bu açıdan *ayın-* /*äyin-* ve *uyat* sözcükleri için **ayi-* /*äyi-* “bir şeyden korkmak ve çekinmek” biçimini Moğolca belgeler yoluyla oluşturabiliriz (WOT 2011:449).

WOT yazarları, *eymen-* “utanmak, çekinmek, korkmak” anlamlı fiillerle beraber, *ubat-*, *uvat-*, *uyat-* “utanmak, çekinmek” anlamlı biçimlerin olduğunu gösterirler. Bunun dışında Salarca *uyāl-*, Hakaşça *uyat-*, Tofaca *sāt* ve Dolganca *hāt-* biçimleri de (WOT 2011:449) söz konusudur. Bu açıdan Moğolca *ayu-* ve *ayi-* “korkmak, çekinmek” kökünden *ayul* “korku”, *ayumsığ* “korku” ve *ayımas-* “sinirlenmek, utanmak, üzülme” biçimlerinin türetilmesi (WOT 2011:449), Moğolca **ayi-* /*äyi-* “bir şeyden korkmak ve çekinmek” fiilinin zengin türevler oluşturduğunu göstermektedir.

EDAL ve WOT yazarları dışında *uyat* sözcüğünün kökeni hakkında değerlendirmelerde bulunan isimlerden biri de Kemal Eraslan'dır. Eraslan, WOT ve EDAL'da farklı kök oldukları söylenen *uvut~uwut* ve *uyat* sözcüklerini aynı kökten türeyen yapılar görür. Eraslan'a göre, “*uyal-* “utanmak, hayâ etmek” <*uya-* <*wou-* olmalıdır. Nitekim *uvut* (<**wou-t*) “hayâ” kelimesi *-v->-y-* ve *-u->-a* değişmesi ile Çağatay edebî dilinde *uyat* olmuştur” (Eraslan 1999:342) şeklindedir.

Kıpçak ve özellikle Çağatay Türkçelerine özgü *-b->-w->-y-* gelişimini yansıtan örnekler içerisinde *sab>saw>soy*, *sub>suw>suy*, *eb>ew>öy* biçimleri, Türkçenin tarihî dönemlerinde özellikle Çağatay Türkçesinde görülen ses değişimlerindedir. Kemal Eraslan, bu ses gelişimini ön planda tutarak **Orh.Tü.** **ubu-t* > **EUyg.** **wu-t* > **Kar. Tü.** **wu-t* biçimlerini **Çağ. Tü.** *uya-* yapısıyla bir tutarak *utanma/utanmak* anlamlı sözcüklerin gelişiminin bu doğrultuda olduğuna inanır. Ancak, Eski Uygur Türkçesinden itibaren *uvut* sözcüğü ile beraber ikileme olarak kullanılan *iyat* ve *uyat* biçimlerinin varlığı, Eraslan'ın savunduğu gelişimin bu dönemde tamamlandığını göstermesi bakımından bu görüşü çürütmektedir. *uyat* sözcüğünün Çağatay Türkçesine özgü *-b->-w->-y-* gelişimini yansıtmaması her ne kadar dönemin baskın ses hadisesi olsa da; Eski Uygur Türkçesinin Eski Türkçenin söz içi /b/ sesini /v/ ve /w/ biçimleriyle temsil etmesi ve /y//leşmenin

ancak 15.yüzyılda gerçekleştiği bilgisi, Eraslan'ın bu görüşünü zorlama olarak görmemize³, /y/'leşmenin Eski Türkçe döneminde değil, 13.-15. yüzyılları kapsayan Orta Türkçe döneminin Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri dönemlerinde gerçekleştiğini belirtmemize neden olmaktadır.

DLT ve Orhon yazıtlarının bulunmadığı bir dönemde; sınırlı tarihsel malzeme ile Türk dilinin etimolojik sözlüğünü oluşturan Vámbery⁴, sınırlı materyallere sahip olmasına rağmen çalışmamıza konu olan *uwut~uwut~ut* ya da *uyat* sözcükleri hakkında değerlendirmelerde bulunan yazarın *uwut* sözcüğünün kökeni, görülen büzülme olayının tespiti gibi değerlendirmeleri, tarihî bir kaynak olmasına rağmen sözlüğün hala Türkoloji açısından değerli olduğunu göstermektedir.

W.Radloff, 1893 yılında yayımladığı *Türk Dialektleri Sözlüğü*'nde, Lazar Budagov⁵'un *Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskih narečij* (I 1869; II 1871) adlı eserinin etkisinde kalarak Budagov'un Uygurca, Çağatayca ve Osmanlıca malzemelerinden yararlanarak Türk lehçelerini karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Çalışmamıza konu olan *uwut* ve *uyat* sözcüklerinden *uwut* sözcüğü, çalışmada *ubut* (Radloff 1893:1162) şeklinde yer alıp kelimenin Uygurca olduğu gösterilmektedir. Sözcüğün *ubut* şeklinde yer alışı, Radloff'un Vámbery tarafından yayımlanmış *Kutadgu Bilig*⁶ adlı eserine dayanır. Bu görüşün dayanağı, *Kutadgu Bilig*'in o dönemde Uygur eseri olarak bilinmesidir.

Radloff, Budagov tarafından Eski Uygur sahasına ait olduğu düşünülen *Kutadgu Bilig*'de geçen *utanma/utanmak* eksenli sözcükler hakkında değerlendirmelerde bulunarak *ubutluk*, *ubutsuz*, *ubutsuzluk* (Radloff 1893:1162-1163) türevlerine işaret etmektedir. *ubut* biçimi, genel kanyla söz içi /b/ sesinin Eski Uygur Türkçesindeki /v~/w/ biçimine gelişmesi bakımından *ubut>uwut~uwut* gelişiminin arkaik yönünü oluşturmaktadır. Orhon Türkçesindeki söz içi /b/'ler, Eski Uygur Türkçesinde /v~/w/, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /w/; Oğuz Türkçesinde ise /v/ şeklinde temsil edilmektedir. Taradığımız metinler içerisinde Orhon Türkçesinde TY'de *ubut* (Tekin 1994:17) olarak tespit ettiğimiz bu sözcük, *b>w>v* gelişimini yansıtan örnekler içerisinde yer almaktadır. H.Vámbery de *ubut* (1985:197) olarak geçen sözcüğün Uygur harfli metinde **ubut* yazımı bize bu sözcüğü, *ubut* ya da *uput* olarak okutur. Bu yönüyle sözcüğün Tunyukuk yazıtında *ubut* olarak geçmesi (Tekin 1994:17), kelimenin ilk biçiminin muhtemelen **ubut* olduğunu göstermektedir.

Martti Räsänen, çalışmasında *uwut~uwut* ve *uyat* sözcükleri hakkında şu değerlendirmelerde bulunur:

mtü. (oğuz) uta-n "sich schämen", Osm., Krm., Az., Trkm. utan; Čuv. veđan; Čag. utkan, uftan< uđ "scham", Alt. id "haya"; mtü. ut-un "fnoch", utu-nč "schimpflich"; kom. uj-al. (Räsänen 1969: 517b). KB *ubut* (Radl. *obut*), Uig. (Gab.) *uwut*, uot "scham", mtü. *uwut*, *uvut*, Osm. ud<*üt; mtü. *uban* "sich verbergen", Vgl. *ujat* "sich schämen" (Räsänen 1969:508b).

Utanmak fiilinin kökünü teşkil eden *uwut~uwut* sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıklarına yer veren Räsänen, sözcüğün *uwut>üt* biçimine geçtiğini belirterek kelimeye gerçekleşen ses olayı hakkında değerlendirmelerde bulunmaz.

uya*: mtü. *uja-đ* "sich schämen", *uja-l*, Uig., Čag., Otü. *uja-t*, S.Uyg. *jovat*, *juat*; Kaz. *ojal*, Tel. *ujal*, Jak. Sat (<jat* / *ujat*), tel. *ujal-t* "beschämen", Uig. (Gab.) *uja-t* "Scham", Čag. *uja-t* "Scham", Vgl. Uig. (Gab.) *uwut*, *uut*, *ut* "Scham", KB. *obut*, mtü. *uwut*, *uvut*, AH. ud, *ujat*, Vgl. *weiter* uta-n "sich schämen" (Räsänen 1969:511a).

M.Räsänen *utanma/utanmak* anlamlı sözcüklerden *uwut~uwut* ve *uyat* kelimeleri hakkında Türk lehçelerinden alınan malzemelerle karşılaştırma yaparak bugün Oğuz Türkçesinde sıklıkla kullanılan *utan*-fiilinin *uwut~uwut* sözcüğünden; yine aynı bağlamda ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde hem bağımsız hem de bağımlı bir işlevde *uwut* sözcüğü ile ikileme oluşturan *uyat* sözcüğünün **uya*- kökünden türediğini

³ Bu görüşü, zorlama olarak nitelendirmemize sebep olan etkenlerden biri de, Eraslan'ın çalışmasının 342. sayfasında yer verdiği gelişimin ilerleyen sayfalarda tereddüt kaynaklı çelişkiye dönmesi olarak gösterilebilir. Çalışmasında sözcüğün *uyal*- "utanmak, hayâ etmek" <*uya*-<*uwu*- olmalıdır. Nitekim *uwut* (<**uwu-t*) "hayâ" kelimesi -v->-y- ve -u->-a değişmesi ile Çağatay edebî dilinde *uyat* olmuştur" (Eraslan 1999:342) şeklindeki değerlendirmeleri, 371. sayfada sözcüklere köken yönünden tereddütle baktığını gösteren ifadelerle dönmektedir. Eraslan, "Sevortyan'ın kelimenin kökü ile izahı tereddütlüdür, ancak -b->-w->-f- değişmesi ile *ubut>uwut>ufut* olduğu *uftan*- ile *utan*- (<*uwutan*-) fiillerinin bu şekilde genişlediği bellidir." (Eraslan 1999:371) açıklaması, önceki sayfada değerlendirmesini yaptığı gelişmenin bir anda tereddütte dönmesi açısından dikkat çekicidir. -b->-w->-f- değişiminden hareketle, *uwotan*- biçiminin *uftan*- biçimine gelmesi, Harezmi Türkçesi döneminde görülen gelişme olması bakımından doğru bir tespittir. Ancak, sözcüğün önceki sayfada (Eraslan 1999:342) -b->-w->-y- gelişimi ile ortaya çıktığı görüşü, kesin bir görüş olmamasının yanında **uya*-biçiminden türeyen sözcüklerin Uygur Türkçesinde görülmesi, Eraslan'ın *ubut* sözcüğü hakkındaki görüşlerine bu açıdan tereddütle bakmamıza neden olmaktadır.

⁴ ...Bahsedilen son örnekte, *uvut*-*uyat* sözcüklerinin eski bir biçimi *uj/oj* olmayıp *ut/ot* biçiminin *uwut* sözcüğünün büzülmüş şekli (Alm. *zusammenggezogen worden ist*) olduğu bilinmelidir (Vámbery 1878:53).

⁵ L. Budagov (1869-1871). *Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskih narečij I-II*, St.Petersburg.

⁶ Hermann Vámbery (1985). *Uigurische Sprachmonumente und Kudatku Bilig*, Biblio Verlag: Osnabrück.

belirtmektedir. Räsänän'i bu görüşe iten, tarihi lehçelerde sözcüğün *uyal-* ve *uyat-* şeklinde fiil türevlerinin olmasıdır. **uya-* fiili üzerine gelen fiilden fiil yapım ekleri (**uya-l-/*uya-t-)**uya-* şeklinde farazî bir kök tasarlamamıza imkân vermektedir.*

Sir Gerard Clauson, EDPT⁷ adlı çalışmasında *uwut* ve *uyat* sözcükleri ve bu sözcüklerden türeme biçimler hakkında değerlendirmelerde bulunur. Türkiye Türkçesinde *utanma/utanmak* anlamlı sözcüklere kök teşkil eden *uwut~uwut* sözcüklerinin Clauson tarafından değerlendirilişi, hem art zamanlı hem de eş zamanlı açıdan karşılaştırmalara dayanmaktadır.

Clauson, Doğu Türkçesinde *uyat*⁸; Batı Türkçesinde *uwut~uwut >ut~ud* şeklinde, Türk dilinde *utanma/utanmak* anlamlı sözcüklerin iki kola ayrıldığını (EDPT 1972:272-273) belirtmektedir. Şüphesiz, sözcüklerin Türk dilinin iki ayrı kolunu temsil eden Doğu ve Batı Türkçelerinde birbirinden kopma sebepleri arasında, 13.yüzyılda etkisi hissedilen Moğol fütuhâtı gibi toplumsal ve siyasi olayların Türk toplumunda karışma/ayırışma neticesinde hissettirdiği etkiye dayatılabilir. Clauson'un sözcükler hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler, *uwut* ve *uyat* sözcüklerinin ilk kez Eski Uygur Türkçesinde hem ikileme hem de müstakil sözcükler olarak dilde var olmaya başladıkları üzerine olup Karahanlı Türkçesinden itibaren ikileme kullanımında gerçekleştirdikleri birlikteliği kaybeden sözcüklerin müstakil olarak çeşitli türevler içerisinde geçirmiş oldukları dilsel değişiklikler üzerinedir. Moğol fütuhâtı sonucu Türk dilinin Doğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki kola ayrıldığı bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda, *uyat* sözcüğünün Doğu Türkçesinin; *uwut > ut* sözcüğünün ise Batı Türkçesinin hem ses ve şekil hem de leksikal olarak aralarındaki ayrımı yansıtan kriterlere örnek teşkil etmesi her iki sözcüğün de sahip olduğu dilsel değeri ortaya koymaktadır.

uwut~uwut ve *uyat* sözcüklerinin kökeni ve türevleri noktasında başvuracağımız etimolojik sözlüklerden biri de DTS'dir. Bu sözlükte, sözcüklerin kökeninden ve morfolojik açılımından ziyade sözcüklerin ağırlıklı olarak DLT'den alınan türevlerine yer verilmiştir. Sözlükte, *uotan-*, *uwut*, *uwutğar-*, *uwutlan-*, *uwutluğ*, *uwutsuz*, *uwutsuzluğ* (DTS 1969:619-620) sözcükleri üzerinde tanımlar verilip sözcüklerin tanıklandığı metinlere atıfta bulunulmuştur. Ayrıca, sözlükte *uwut* maddesi içerisinde *uwut ajat* "utanç" ikilemesi ile *uwut at-* "utanmak" (DTS 1969:619-620) şeklinde sözcüklerin hem müstakil hem de ikileme görevinde kullanımına da yer verilmiştir.

Doğu Türkçesinde *uyat*; Batı Türkçesinde *uwut~uwut >ut* sözcükleri hakkında değerlendirmelere yer veren önemli kaynaklar arasında Türk dilinin ilk grameri ve lehçe bilgisi kitabı olan DLT'te de sözcükler üzerine değerlendirmeler söz konusudur.

eymendi →ol mendin bu işta eymendi: O benden bu işte utandı, ileri gitmekten çekindi, *eymen-* "utanmak, çekinmek" (DLT I 2013:270), **utandı**→ol mendin utandı "o benden utandı" (utanur-utanmak "Oğuzca") (DLT I 2013:199), **utanç**⁹→utanç iş "utanılacak iş" :Oğuzca (DLT I 2013:448), **utanç**¹⁰→ utunç iş

⁷ **uwut** "modesty, shyness" (EDPT 1972:6) şeklinde sözcüğün "edep, hayâ" anlama geldiği görülür. Sözcük, *uyat* kelimesiyle eş anlamlı olup ikileme olarak kullanılır. Neredeyse tüm dillerde bu anlamda *uyat* (EDPT 1972:7) biçimi de kullanılmaktadır. Sözcüğün Uygur sahasında *uwut uyat* ikileme biçiminin yanında *uwut yerinde* (EDPT 1972:7) şeklinde müstakil kullanımları da vardır. Tarihi lehçelerde *uwut/uwut* şeklinde görülen bu sözcük, *ut/ud* biçimiyle Türkmençe, Osmanlıca ve Anadolu ağzlarında (EDPT 1972:7) kullanılmaktadır. **uvtan-** "to feel shy, to be ashamed" şeklinde "utanmak, yüzü kızarmak" anlamına gelen sözcük, genellikle erken dönemlerde *utan-* şeklinde kısaltılır. *uotan-*, *uvtan-*, *uvtanmak*, *utğan-* biçimleriyle görülen bu sözcük, *uyal-* fiiliyle eş anlamlıdır (EDPT 1972:7). **uwutluğ** "modest, ashamed" < *uwut* "utanç, hayâ" anlamlarına gelen bu sözcük, Anadolu'da *utlu* (EDPT 1972:8) şeklindedir. Uygur Türkçesinde *uwutluğ*; Harezmi Türkçesinde *uwutluğ*; Oğuz Türkçesinde ise *utlu* "utangaç, edepli" (EDPT 1972:8) anlamlarına gelir. **uwutsuz** < *uwut* "shameless" şeklinde "utanmaz, edepsiz" anlamlarına sahip bu sözcük, erken dönemlerde cinsel çağrışım yansıtır *uwutsuz bilig sürüp* örneği ile "cinsel birleşmeye" (EDPT 1972:8) sahip olma anlamını taşımaktadır. Sözcüğün kısaltılmış biçimi *u:stuz* (EDPT 1972:8) şeklindedir. **uwutsuzluk** < *uwutsuz* "utanmaz, hayâsız" KB'de görülen bu sözcük, Osmanlı Türkçesinde "hayâsız kadın" (EDPT 1972:8) anlamındadır. **uwutğar-** < *uwut+ğar-*. *Uwut* sözcüğü üzerine *-ğar* ekinin gelmesi ile oluşan "utanmak" anlamlı bir fiildir (EDPT 1972:8). **utlan-** < *uwut*. "utanmak, yüzü kızarmak" anlamında bu sözcük (EDPT 1972:8), bu görünümünü Anadolu'da *udlan-/utlan-* şeklinde korur.

⁸ **uyat** "utanç, hayâ, edep". Bu sözcük, *uwut* sözcüğü ile eş anlamlı olup Uygur Türkçesinde ikileme olarak (EDPT 1972:268) kullanılmaktadır. *uya:d-* ve *uyal-* fiilleri ile bağlantılı olsa da sözcük morfolojik olarak belirsizdir (EDPT 1972:268) ve muhtemelen kısaltılmıştır. Sözcük, Uygurcada *uwut uyat*, Çağataycada *uyat*, Harezmi Türkçesinde *uyatlu*; Türkmencede *uyat* (EDPT 1972:268) şeklindedir. **uyal-** "utanmak" galiba **uyadil-* fiilinin bozulmuş halidir. *utan-* (*uvtan-*) sözcüğü ile yer değiştirir (EDPT 1972:272-273). Sözcük Çağataycada *uyal-*, Türkmencede *utan-*, Kıpçak Türkçesinde *uyal-* ve Osmanlı Türkçesinin 14. ve 15.yüzyıllarında *uyal-* şeklinde iki metinle sınırlıdır (EDPT 1972:272-273).

⁹ Kaşgarlı, *utan-* "utanmak" fiilinin Oğuz Türklerine ait olduğunu belirterek; *uyat* ve *uyat-* sözcüklerinin dolaylı olarak Doğu Türklerine özgü olduğunu belirtmektedir. Kaşgarlı'nın ayrımını yaptığı sözcüklerin *utanma/ utanmak* eksenli ifadeleri incelediğimizde, Doğu/Batı Türkçesi ikiliği etrafından sözcüklerin 13.yüzyıldan sonra iki farklı kolda temsil edildikleri görülmektedir. Kaşgarlı dışında *utanma/utanmak* anlamı etrafından toplanan sözcüklerin iki kola ayrılışı üzerine Clauson'un (EDPT 1972:272-273) değerlendirmeleri de söz konusudur. Şüphesiz, Clauson'u bu açıklamaya iten sözcüklerin DLT'deki lehçesel ayrımlarının yapılmasıdır. Kaşgarlı ve Clauson tarafından verilen lehçesel ayrımların yanında *utanç* sözcüğü, *uwut>uut>ut+ta-nç* birleşiminden oluşmaktadır. Büzülen kök üzerine gelen +A- isimden fiil yapım eki, Orhon Türkçesi döneminden itibaren tanıkladığımız sözcüklerde yapım eki olarak kullanılan -(X)nç ekinden oluşmuştur.

“utanılacak iş” Aslı “hayâ” anlamına gelen *uwut* sözcüğünden alınmıştır. (DLT I 2013:131), *uwut*→*ut*, hayâ, *uwut* dahi denir. Burada asıl olan *w* harfli iki çıkak arasında söylenmelidir. *w* harfi *vav* harfi ile yer değiştirebilir. (DLT I 2013:83), *uwut* “utanma, sıklıma” (DLT I 2013:51), *uwutluğ*→*uwutluğ* kişi “utlu, utangaç kimse” (DLT I 2013:146), *uwutğardı*→*ol* meni *uwutğardı* “o beni utandırdı, o beni utanmaya sürükledi, ben de utandım.” (DLT I 2013:290), *uwutlandı*→*er* *uwutlandı* “adam utandı”: Oğuzlar *utandı* derler, birkaç harfi birden atarlar¹¹; *uwutlanur*-*uwutlanmak*. (DLT I 2013:291), *uyaldı*→*ol* mendin *uyaldı* “o benden bir işte utandı ve o işi üstelemekten çekindi.” (DLT I 2013:269), *uyattı*→*ol* mendin *uyattı* “o benden utandı”: Aslı *uyadhı*’dır (DLT I 2013:216), *ır* “utanma”: (Utanma bildiren bir sözcük), *er ır* boldı “adam utandı” (DLT I 2013:36), *ıra/ırıra* “utanma” (DLT I 2013:39).

3.Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “uwut” ve “uyat” Sözcükleri

Çalışmamızda, Türk dilinin çeşitli sahalarına ait örnekler, yakın zamanda özellikle A.Röna Tás¹² (1991) ve L.Johanson¹³ (1998) tarafından yapılan Türk dilinin tarihî dönemlerine yönelik çalışmalarla,13.yüzyılda Moğol istilası sonucu Türk dilinin Doğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki gruba ayrılmasına yol açan değişimler göz önüne alınarak iki grup içerisinde ele alınmıştır.

Eski Türkçe

Orh.Tü.:*ubut* “utanma, haya, edep”

Tekin: *TY Batı/37.satır:* (a)rıg *ubuti* y(e)g: tedi: b(ä)n (a)nça: tər män (Tekin 1994:17).

“Dönelim; temiziz (yani savaşıp yenilmemişin) utancı “savaşıp yenileninkinden) daha iyidir” dediler.” (Tekin 1994:16).

Berta: *TY Batı 37. satır :* YNLm: RIG *WBTI* yg: tdl: bnnçA trmn (Çev. Yılmaz 2010:47).

Yazıtların harf çevrimine dayalı dizilişi şeklinde yöntem belirleyen Á. Berta /B/ sesinin sızıcı /b/ sesini yansıttığını belirterek bu sesin söylenişte /v/ değerine (Çev. Yılmaz 2010:13) sahip olduğunu göstermektedir. Bu açıdan /B/ sesinin Tekin yayınında *ubut* (Tekin 1994:16) olarak gösterilen biçimin hem *ubut* hem de *uwut* olarak okunması söz konusudur. Nitekim, Tekin sonrası yeni yayınlar, Berta’nın yöntemiyle bu sözcüğü, diş-dudak /v/ ve çift-dudak /w/ ile okumaktadırlar.

Ölmez: *TY Batı 37. Satır:* yanalım: arıg *uwutu* yèg: tedi: ben ança tər men (Ölmez 2013:181). “Dönelim, hiçbir şey yapmamış olmak, (yenilginin) utancından daha iyidir.” dedi. Şunu söylemek isterim:” (Ölmez 2013:189).

Aydın: *TY Batı 37. Satır:* yanalım arıg *uwutu* yèg tedi ben ança tər men: (Aydın 2015:125). “dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak),(yenilmenin) utancından daha iyidir” dediler. Bense şöyle derim:” (Aydın 2015:125).

Tekin, Berta, Ölmez ve Aydın yayınlarını kapsayan Türk Runik yazıtların okunuşunda görülen eğilimlerden biri de, Tekin yayında /b/ okunan *ubut* biçiminin Berta, Ölmez ve Aydın’da /v/ ve /w/ şeklinde okunmasıdır. Bu açıdan Karahanlı Türkçesinde döneminde görülen söz içi /b/>/v/~w/ gelişiminin yazıtlardaki değerinin Berta’nın bahsettiği /B/ sesinin söylenişte /v/ değerinde olduğu, yeni yayınlarda görülmektedir.

EUyg.: *äymänç* “utanç, korku” (EUTS 2011:79), *äymän-* “utanmak, hicap duymak” (EUTS 2011:79), *utun* “utanmaz” (BT 23 2005:37), *uwut* *uyat* *sakinçig* “temiz amel, eylem” (BT XXV 2007:73), *uwut* *uyat* *könüliüg* “edepli gönül” (BT XXV 2007:74), *uwutluğ* “edepli” (BT XXV 2007:80), *uluğ* *uwut* *uyat* *könüliüg* “edepli ve yüce gönüllü” (BT XXV 2007:106), *uwut* *uyat* *kirtışliüg* “utangaç yüz” (BT XXV 2007:294), *uwutsuz* “edepsiz, utanmaz” (BT XIII 1985:241), *utun* *nızvanılar* “kötü ihtiraslar” (AY 1991:27), *uyat-* “utanmak” (AY 1991:34), *utun* “küstah” (ÇT 1945:25), *uwutluğ* “edepli” (HT 1994:101), *uwutsuz* *bilig* “kötü bilgi” (KİP 2014:20-21), *uwut* *yeri* “edep yeri” (KİP 2014:142), *uwutluğ* *uyatliüg* *bol-*“utanmak” (KİP 2014:117), *uwutsuz* “edepsiz” (MAİ 1976:179). **İkileme Görevinde:** *uwut* *uyat* “utanma” (Şen 2002:324), *uwutluğ* *uyatliüg* “terbiyeli, edepli” (Şen 2002:324), *uwutsuz* *uyatsız* “utanmaz” (Şen 2002:324), *uyal-* *sıkıl-* “utanmak” (Şen 2002:324), *uyat-* *ayman-* “utanıp çekinmek” (Şen 2002:324), *uyat-* *sıkıl-* “utanıp sıkılmak” (Şen 2002:324), *uyat-* *utsık-* “utanıp çekinmek” (Şen 2002:324).

¹⁰*utunç* sözcüğü, *uwut>uut>ut+u-nç* biçiminden oluşmaktadır. *uwut* sözcüğünün erken dönemli büzülmesi sonucu *ut* şeklindeki sözcüğün +X- isimden fiil yapan ek ve -(X)nç ekinden oluştuğu görülmektedir.

¹¹ Kaşgarlı’nın *uwut* sözcüğü için “Oğuzların birkaç harf atarlar.” (DLT I 2013:291) söylemi, Kıpçak Türkçesinde görülen büzülme olayının erken dönemde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Sözcüğün erken dönemde büzülme olayını geçirmesi, ikili kök biçimlerin varlığından ötürü tamamlanmış bir ses olayı olmadığını göstermektedir. Divan’da *uwut* sözcüğü yanında bu biçimin büzülmüş şekli *ut* kökünden türeyen isim ve fiil türevleri, erken tarihli büzülme olayını göstererek ikili türevlerin kullanıldığını *utan-*, *utlan-*, *utunç*, *utanç* örnekleri yoluyla görmekteyiz.

¹² A.Röna Tas (1991). *An Introduction To Turkology*, Studia Uralo-Altaica:Szeged.

¹³ Lars Johanson (1998). “The History of Turkic”, *The Turkic Languages*, (Ed. Lars Johanson, Éva Á.Csató), s.81-125.

Kar. Tü.: *eymen-* “utanmak, çekinmek” (Ünlü 2012a: 263), *eymenük* “çekingen” (Ünlü 2012a:263), *uwatan-* “utanmak” (AH 2006: 45), *uwatanmak* “utanmak” (TİEM 2004: 100), *uwut* “utanma, hayâ, edep” (TİEM 2004: 40), *uwut* “haya” (KB 1947:31), *uwutğar-* “utandırmak” (DLT I 2013:290), *uwutlan-* “utanmak” (DLT II 2013:291), *uwutluğ* “edepli” (KB 1947:21), *uwutluğ kıl-* “utanmak” (TİEM 2004:239), *uwutluğ* “rezil” (KT 2013:716), *uwutsuz* “hayasız, edepsiz” (KB 1947:102), *uwutsuzluk* “hayasızlık” (KB 1947: 183); *uyad-* “utanmak” (AH 2006:74), *uyadsılık* “utangaç (er)” (DLT I 2013:160), *uyad-* “utanmak” (TİEM 2004:128).

3.1.Doğu Türkçesi

Har. Tü.: *eymen* “çekinme, utanma, korkma”- *eymen bol-* “çekinmek, utanmak, korkmak” (Ünlü 2012b: 186), *eymen-* “çekinmek, utanmak” (Ünlü 2012b:186), *ut* “utanma, ayıp” (KE 1997:66), *utac* “utangaç” (Ünlü 2012:629), *utan-* “utanmak, sıkılmak” (İML 1997:81), *uftan-* “utanmak” (NF 2014:28), *uwit* “haya, edep” (KE 1997:38), *uwatan-* “utanmak” (NF 2014:128), *uwatandır-* “utandırmak” (ME 2014:50), *uwatanur* “ayıp, utanacak şey” (ME 2014:46), *uwut* (endâmı) “edep yeri” (KE 1997:288), *uwut* “utanma” (ME 2014:60), *uwutluğ* “edepli” (İML 1997:81), *uwutsuz* “utanmaz, katı yüzlü” (İML 1997:81), *uwutsuzlaş-* (Ünlü 2012: 630) ; *uyal-* “utanmak, çekinmek” (NF 2014:44), *uyat* “utanma” (NF 2014:254), *uyatlığ* “edepli” (KE 1997:168), *uyatlık* “edepli” (KE 1997:36), *uyatsızlık* “utanmazlık” (NF 2014:269).

Kıp.Tü.: *imen-* “utanmak,çekinmek” (KTS 2007:110), *ut* “hayâ, utanma” (KMTT 2000:150), *ud* “hayâ, edep” (KTS 2007:291), *utan-* “utanmak” (GT 1989: 384), *uftan-* “utanmak” (GT 1989:382), *uwatan-* “utanmak” (KTS 2007: 295); *uyal-* “utanmak” (CC 2015:865), *uyalt-* “utandırmak” (KTS 2007:295), *uyat* “utanma, sıkılma, hayâ” (CC 2015:865), *uyatlığ* “insanın gösterilmesi ayıp olan yeri, avret yeri.” (KTS 2007:295), *uyatlık* “insanın gösterilmesi ayıp olan yeri, avret yeri.” (KTS 2007:295), *uyatluğ* “insanın gösterilmesi ayıp olan yeri, avret yeri.” (KTS 2007:295).

Çağ.Tü.: *eymen-* “çekinmek, sakınmak, utunmak” (Ünlü 2013:354), *ayman-* “utanmak” (Ünlü 2013:78), *iman-* “utanmak, utanç duymak, hayâ etmek, sakınmak, çekinmek” (Ünlü 2013:499), *iman-* “utanmak, hicap etmek” (Ünlü 2013:524), *uyak-* “utanmak” (Ünlü 2013:1191), *ısrırganmak*¹⁴ “utanmak” (AL 1970:), *uftan-* “utanmak” (Ünlü 2013:1180), *utan-* “utanmak” (Ünlü 2013:1190), *utğan* (AL 1970:88), *utğat-* “utanmak” (Ünlü 2013:1190), *uyal-* “utanmak, hayâ etmek” (ZT 2011:411), *uyalla* “utanma, utanç” (ZT 2011:411), *uyaldur-*¹⁵ “utandırmak” (Ünlü 2013:1191), *uyalt*¹⁶ “utanç, utanma” (Ünlü 2013:1191), *uyat* “utanma, hayâ, edep” (ZT 2011:411), *uyatlığ* “utanmış, utançlık, ayblı” (Ünlü 2013:1191), *uyatlık* “utanma” (AL 1970:119), *uyatsız* “utanmaz, hayasız” (ZT 2011:412).

Çağdaş Doğu Lehçeleri: **Başk.** *oyat/oyalsanlık* “utanç” (KTLS I 1991:920), **Kaz.** *uyat- uyalşaktık* “utanç” (KTLS I 1991:920), **Kırg.** *uyat* “utanç” (KTLS I 1991:920), **Özb.** *uyât* “utanç” (KTLS I 1991:920), **Tat.** *oyat-oyalçanlık* “utanç”(KTLS I 1991:920), **Uyg.** *uyat* “utanç” (KTLS I 1991:920); **Baş.** *oyalw* “utanmak” (KTLS I 1991:920), **Kaz.** *uyaluv* “utanmak” (KTLS I 1991:920), **Kırg.** *uyattü* “utanmak” (KTLS I 1991:920), **Özb.** *uyälmäk* “utanmak” (KTLS I 1991:920), **Tat.** *oyalu* “utanmak” (KTLS I 1991:920), **Uyg.** *uyalmak* “utanmak” (KTLS I 1991:920).

3.2.Batı Türkçesi

EAtü.: *utan-* “utanmak” (SAİKT 2014:725; MN 1995:352, YZ 2008:399), *uyal-* “çekinmek” (SAİKT 2014:726), *uyaldur-* “utandırmak” (SAİKT 2014:726), *uyatlık* “edep yeri” (SAİKT 2014:726), *ud* “utanma, utanç” (MN 1995:351, YZ 2008:396, SN 1991:642), *utanmaklık* “utanma, hicap” (SN 1991:644), *udlu* “edep, terbiye,ar,hicap,utangaç” (DK 2009:300), *udsuz* “utanmaz, hayasız” (DK 2009:300). **Osm. Tü.**¹⁷: *eymenme*

¹⁴ *ısrırganmak* “utanmak”: Bir kişinin hayâdan yüzü kızarıp derlemege dirler ki mutlak utanmaga kızardı derler. (AL 1970:55). *ısrırganmak* <*ısrı+rga-n-mak “utanmak” sözcüğünün *isig* “sıcak” biçiminden oluştuğu görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde *isig*; Çağatay Türkçesinde *ısı* şeklinde görülen bu sözcük, Batı Türkçesinde söz içi ve sonu *g/g* seslerinin düşmesiyle *issi* biçiminin zamanla Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde ardamaksılışma ile *issı>ısı* biçimine dönmüştür. Sözcük, bugün Türkiye Türkçesinde *ısı*, *sıtma*, *sıcak* vb. sözcüklerde yaşamaktadır. *ısı(s)* sözcüğünün üzerine gelen *+rKA-* eki, genellikle duygu bildiren fiiller türeten bir ek olup (Erdal 1991:460-461) tarihi dönemlerde *soyurka-*, *soyurga-*, *soyurgal*, *esirge-*(Ölmez 2010:169) sözcüklerini oluşturmaktadır. **ısı(s)+rga-n-* “utanmak” anlamına gelen bu fiil, toplumsal normların ihlali sonucu bireyin yaşamış olduğu ruhsal ve fiziki çöküntünün ifadesi olarak *utanma* duygusunu yansıtmaktadır. Utanma, genellikle fiziksel olarak “yüz kızarması, terleme, dil tutulması” gibi fiziksel reaksiyonlar yoluyla somut olarak anlaşılmaktadır. Kişinin yaptığı eylemler sonucu etki-tepki doğrultusunda yapılan işten etkilenmeyi yansıtan *ısrırgan-* “utanmak” fiili, yüz kızarmasını çağrıştıran *isig>issi>issı>ısı* gelişmeleriyle fiziksel olarak yaşanan *utanma* eylemini yansıtmaktadır.

¹⁵ *uyaldur-* “utandırmak” (<*uyal “utanmak”-dur-) eylemi. *uyal-* “utanmak” eylemine *-dur-* eylemden eylem yapma ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözcüklerde bu eyleme rastlamadık (Teres 2009:608).

¹⁶ *uyalt-* “utandırmak” (<*uyal- “utanmak”-t-) eylemi. *uyal-* eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihî Türk dillerinde rastlayamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *uyal-* “utanmak” eylemine dayandığı açıktır (Teres 2009:581).

¹⁷Yeni Tarama Sözlüğü (YTS), XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla değin Türkiye Türkçesiyle yazılmış yapıtlardan taranan ve bugün kullanımdan düşmüş ya da anlamı, yapısı değişik olarak kullanılan Türkçe sözcükleri tanımlarıyla birlikte veren bir çeşit tarihsel sözlük

“korku, endişe, çekinme” (YTS 2009:100), *eymen-* “çekinmek, korkmak, ürkmek, endişe etmek” (YTS 2009:100), *oyad [uyat]* “hicap, utanma” (YTS 2009:176), *oyadlık [uyatlık]* “mahcubiyet verme, utanma” (YTS 2009:176), *ud [ut, ud]* “hayâ, edep, ar, hicap, utanma, utanç; kaygı, tasa; şeref, onur” (YTS 2009:229), *ud yiri [ut yiri]* “erkek ve kadının cinsel organlarının bulunduğu yer” (YTS 2009:229), *udlu [utlu]* “utangaç, mahcup; utanılacak” (YTS 2009:229), *udlu düşmek* “mahcup olmak, utanır duruma düşmek” (YTS 2009:229), *udlu itmek* “mahcup düşürmek” (YTS 2009:229), *udsuz* “hayâsız, saygısız, kaba davranışlı utandırmak” (YTS 2009:229), *udluluk* “mahcubiyet, utanmazlık” (YTS 2009:229), *utalmak* “utanmak” (YTS 2009:233), *utanacak*→*utansak* (YTS 2009:233). **Az. Tü.:** *utançağ* “çok utanan, utangaç” (ATS 1994:1168), *utançaçlı* “edepli” (ATS 1994:1168), *utandırmağ* “bir kimsenin utanmasına, mahcup olmasına sebep olmak” (ATS 1994:1168), *utanmağ* “bir işten, hareketten ve laftan dolayı mahcubiyet çekmek, utanmak” (ATS 1994:1168), *utanmaz* “hiçbir şeyden utanmayan, çekinmeyen” (ATS 1994:1168). **Ga. Tü.** *utanacak* “utangaç” (GTS 1991:250), *utandırmaa* “utandırmak” (GTS 1991:250), *utanmaa* “utanmak” (GTS 1991:250), *utanmak* “utanmak” (GTS 1991:250), *utanmaz* “utanmaz” (GTS 1991:250), *utanmazlık* “utanmazlık” (GTS 1991:250). **Trk. Tü.:** *utan-* “utanmak, çekinmek” (TTS 1995:650), *utancağ* “utangaç, sıkılğan” (TTS 1995:650), *utancaçlık* “utangaçlık” (TTS 1995:650), *utançıra-* “utanmak, sıkılmak, mahcup etmek” (TTS 1995:650), *utanç* “utanç, utanma duygusu” (TTS 1995:650), *utanç-haya* “utanç, haya” (TTS 1995:650), *utançlı* “utangaç, sıkılğan” (TTS 1995:650), *utançsız* “utançsız, hayasız” (TTS 1995:651), *utançsızlık* “utançsızlık” (TTS 1995:651), *utanış-* “utanmak” (TTS 1995:651); *uyal*¹⁸ “utanmak” (TTS 1995:651), *uyat* “utanç” (TTS 1995:651), *uyatsız* “utançsız” (TTS 1995:651). **Ttü.** *çekin-* “saygı, korku, utanma vb. duygularla bir şeyi yapmak istememek, kaçınmak” (TS 2005:408), *çekingen* “her şeyden çekinen ürkek, sıkılğan, tutuk kimse” (TS 2005:407), *kızır-* “utanç, öfke vb. duyguların etkisiyle, kanın yüze hücumu sonucu yüz kırmızı bir renk olmak” (TS 2005:1176), *kızarıp bozarmak* “utanç, öfke vb. duyguların etkisiyle yüzü renkten renge girmek, utanmak” (TS 2005:1176), *ut* “utanma duygusu” (TS 2005:2039), *utanç* “utanma duygusu, hicap” (TS 2005:2039), *utanç duymak* “utanmak” (TS 2005:2039), *utandırmak* “utanmasına yol açmak, utanacak bir duruma düşürmek, mahcup etmek” (TS 2005:2040), *utangaç* “bir toplulukta güvenini yitiren, rahat konuşamayan ve davranamayan sıkılğan, mahcup” (TS 2005:2040), *utanış* “utanma durumu veya biçimi” (TS 2005:2040), *utanma* “utanmak durumu, teeddüp, utanma duygusu” (TS 2005:2040), *utanmak* “onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten ötürü üzüntü duymak, korkmak, mahcup olmak, sıkılmak ve çekinmek” (TS 2005:2040), *utanmaz* “utanması olmayan, yüzüstü, sıkılmaz, yüzüstü, arsız” (TS 2005:2040), *utanmazlık* “utanmaz olma durumu, yüzüstü, arsızlık” (TS 2005:2040), *ut yeri* “edep yeri” (TS 2005:2040), *sıkılmak*¹⁹ “sıkma işi yapılmak, can sıkıntısı duymak, utanıp çekinmek, sıkıntı çekmek” (TS 2005:1751), *sıkılmaz* “sıkılması olmayan, utanmaz, yüzüstü” (TS 2005:1752). **And. Ağz.:** *eymenmek* [eğmenmek] “1.Korkmak, korkuyla canı sıkılmak, ürkmek. 2.Utanmak, sıkılmak, çekinmek” (DS III 2009:1824), *eymeli* [eymenç, eymenik] “utangaç” (DS III 2009:1824), *ud [ut]* “utanma, sıkılma, suç, günah” (DS VI 2009: 4783), *udlanmak* “utanmak, çekinmek” (DS VI 2009:4783), *udlu* “utangaç, sıkılğan, çekingen” (DS VI 2009:4783), *ud yeri [ut yeri]* “insanda üreme organı” (DS VI 2009:4784), *utancah~utancak* [utansak, utansek] “utangaç” (DS VI 2009:4790), *utlu* “utangaç, sıkılğan” (DS VI 2009:4790); *uyalmak*²⁰ “utanmak” (DS VI 2009:4049), *uyalmaz* “utanmaz” (DS VI 2009:4049), *uyaltmak* [uyaldırmak] “utandırmak” (DS VI 4049), *uyaluvçu* [→utancak] “utangaç” (DS VI 2009:4049). **Yab. Ög.**²¹: *ar < Ar. ‘âr.* “utanma, utanç duyma” (TS 2005:109), *ar damarı çatlamış* “utanç duyulacak şeyleri hiç sıkılmadan

olarak (YTS 2009:7) Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesini kapsayan ve Türkiye Türkçesine uzanan düzlemde sahip olduğu malzemelerle pek çok karanlık noktaya ışık tutmaktadır.

¹⁸Türkmence, Oğuz grubu içerisinde yer almasına rağmen Doğu Türkçesine ait özellikler gösteren bir Türk dilidir. Bu dil, Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi arasında köprü görevinde olup *bol-* fiilini koruması gibi ya da belirtme ekinin hem +*l* hem de +*nl* şeklini kullanması ya da Kıpçak grubu dilleri ile temas içerisine girmesi gibi özelliklerle, Doğu Türkçesinin leksikal öğelerinin Oğuz Türkçesi içerisine görüldüğü bir dildir. Aynı durumu biz, Eski Anadolu Türkçesi içerisinde yer alan metinlerde Azeri Türkçesi özellikleri ile görmekteyiz. Bu konuyla ilgili değerlendirme, Muharrem Ergin tarafından *Dede Korkut* adlı eserin II. cildinde yapılmıştır.

“Batı Türkçesi içinde saha bakımından zamanla iki daire ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Azeri ve Doğu sahasını içine alan doğu Oğuzcası, diğeri Osmanlı sahasını içine alan batı Oğuzcasıdır. Doğu ve Batı Oğuzcaları arasındaki saha farkları, gerçi sonradan gelişmiş ve ancak 16. ve hatta tam olarak 17. asırdan sonra iyice belirli doğu ve batı Oğuzcalarını meydana getirmiştir. Bu ayrılıkların sebeplerin doğu ve batı Oğuzcaları arasındaki normal mahalli konuşma şivesi ve ağız farklılıklarının yanında, doğu Oğuzcasına Oğuz dışı Türk şivelerinin, kuzey ve doğu Türkçelerinin bilhassa zaman zaman kuzeyden gelen Kıpçak unsurlarının yaptığı tesiri ile Azeri sahasına İlhanlılardan kalan bazı Moğol izlerinde aramak lazımdır.” (Ergin 2009:351).

¹⁹ Temel anlamı “bir şeyi fiziksel olarak sıkma” olan *sık-* ve *sıkıl-* fiilleri, mecaz anlam kazanarak “can sıkıntısı duymak, endişelenmek” gibi anlamlarının yanı sıra bu mecaz etrafında yeni bir anlam daha edinerek “utanıp çekinmek” anlamında *utanmak* fiiliyle eş anlamlılık içerindedir.

²⁰ Türkmen Türkçesinde görülen Doğu Türkçesine ait leksikal öğelerden biri olan **uya-* fiilinden türeyen biçimlerin Anadolu Ağızlarında görülmesi, 4. *Başlık* içerisinde kapsamlı olarak ele alınmıştır. Bahsedilen değerlendirmeler, bu olayın Doğu Türklerinden ileri gelen kaynaşmaların sonucu olarak ağız sızması terimiyle verilebilir.

²¹ Bu grup içerisinde Türkiye Türkçesinin söz varlığı içerisinde *utanma/utanmak* anlamlı yabancı sözcükler yer almaktadır.

yapan, utanmaz" (TS 2005:109), *ar namus tertemiz* "utanması olmayan" (TS 2005:109), *ar etmek* "utanmak" (TS 2005:109), *ar ve hayâ perdesi yırtılmak* "utanmamak, utanç duymamak" (TS 2005:109), *arına dokunmak* "utanç duymak" (TS 2005:109), *ayıp* < Ar. 'ayb. "toplumun ahlak kurallarına aykırı olan utanılacak durum veya davranış, kusur, eksiklik, sf. utanç veren" (TS 2005:159), *edep* < Ar. edeb. "toplum töresine uygun davranma, iyi ahlak, incelik, terbiye etmek" (TS 2005:600), *edep etmek* "utanmak, sıkılmak" (TS 2005:600), *edepli* "uslu, ince, iyi ahlaklı, terbiyeli, ahlaka uygun bir şekilde" (TS 2005:600), *edepsiz* "utanılacak işleri hiç sıkılmadan yapan utanmaz, sıkılmaz, terbiyesiz, sakınılacak kötü şirret kimse" (TS 2005:600), *hayâ* < Ar. hâyâ "utanma duygusu, utanç, utanma, sıkılma" (TS 2005:863), *hayâ perdesi yırtılmak* "utanç duymamak" (TS 2005:863), *hayâsız* "utanması olmayan, sıkılmayan" (TS 2005:865), *hayâsızlık* "utanmazlık, sıkılmazlık" (TS 2005:865), *hicap* < Ar. hicâb "utanma, utanç, sıkılma, perde" (TS 2005:888), *hicap duymak/etmek* "utanmak" (TS 2005:888).

4.Doğu-Batı Türkçeleri Bağlamında "uvut~uwut" ve "uyat" Sözcükleri

Çalışmamızda *uvut~uwut* ve *uyat* şeklinde Doğu ve Batı Türkçelerinde iki kola ayrıldığını tespit edebildiğimiz bu sözcükler, Eski Uygur Türkçesinden Harezmi ve Kıpçak Türkçesine kadar bir arada kullanılmış, Çağatay Türkçesinden itibaren iki farklı kolda temsil edilmiştir.

Türk dilinin Moğol istilası sonucu Doğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki kola ayrıldığı üzerine çeşitli yaklaşımlar, A.Röna Tas (1991) ve L.Johanson (1998) tarafından ele alınmış, her iki araştırmacının eserinde Orta Türkçe dönemi yaklaşık olarak 1200 tarihinden itibaren başlatılmıştır. İslamiyetin kabulünü esas alıp klasik bir sınıflandırma geliştiren Ahmet Caferoğlu (TDL II 2015:41) gibi isimler, Eski Türkçe dönemini Orhon ve Uygur döneminden başlatıp Orta Türkçe dönemini "Müşterek Orta Asya Türkçesi" adıyla Karahanlı-Harezmi ve Çağatay lehçelerinden ibaret görmekteydi. Ancak A.Röna Tas ve L.Johanson ile başlayan Orta Türkçe döneminin Moğol istilası ile şekillenmesi ve bu istila sonucu Türk halklarının ayrışma ve kaynaşma neticesinde yer değiştirip kendi dillerini ortaya koymaları ya da var olan siyasal ve toplumsal olayların dile sirayet edişi gibi etkiler, Türkiye'de Aysu Ata (2010) tarafından ele alınarak Moğol fütuhatları neticesinde Türk boylarının şekillenmesinde asıl etken olarak görülen Moğol etkisi gerçeği doğru bir tespit olarak değerlendirilmiş "Orta Asya ve Batı Avrasya'nın yeni unsurla da Türkleşmesi; var olan etnik-dilsel unsurların yeni oluşumlar" (Ata 2010:32) şeklinde gösterilmiştir.

Bülent Gül, çalışmasında Moğol ilerleyişinin 13. yüzyılla birlikte meydana getirdiği olaylar arasında "Karahanlı Türkçesinin Eski Türkçenin devamı olması, Orta Türkçenin aslında-birçok araştırmacının da belirttiği üzere 13.yüzyıldan sonra başlatılması; birçok Türk boyunun birçok coğrafi alanda karışmış olması, Doğu ve Batı Türkçelerinin ortaya çıkması, Harezmi Türkçesi diye adlandırılan dönemin aslında Türkçenin bir ayrışma/karışma dönemi halinde ortaya çıkması" (Gül 2015:189) şeklinde değerlendirmelerde bulunur.

Çalışmamıza konu olan *uvut~uwut* ve *uyat* sözcüklerinin Eski Uygur Türkçesinden Harezmi Türkçesine uzanan süreç içerisinde; *uwut* sözcüğünün Oğuzlar; *uyat* sözcüğünün Doğu Türkleri tarafından kullanıldığına dair ilk bilgileri, Kaşgarlı'dan öğrenmekteyiz. Karahanlı Türkçesinden itibaren tek bir yazı geleneğinin kollara ayrılması, Türk dilinin kırılma noktalarından birisidir. DLT'de ayrıntılı şekilde ele alınan lehçeler ve bu lehçelerin arasındaki ayrımların belirgin hale geldiği Harezmi Türkçesi döneminden sonra, Kaşgarlı tarafından Oğuzlara ait olduğu söylenen *uwut* sözcüğü ve türevleri, Oğuz Türkçesi içerisinde yer almakta iken Doğu Türkçesi olarak bilinen Çağatay Türkçesinde *uyat* sözcüğü, her iki lehçenin *utanma/utanmak* anlamlı sözcüklerindedir. Bülent Gül'ün bahsetmiş olduğu (2015:189), karışma/ayrışma etkisi her iki lehçede *utanma/utanmak* anlamlı bu ayrımı sistematik olarak erken dönemlerde gerçekleştirilmemiş; hem Batı Türkçesi hem de Doğu Türkçesi eserlerinde *utanma/utanmak* anlamlı isim ve fiil türevlerinin özellikle Oğuz Türkçesinde bir tür sızma olarak her iki dilde yan yana görülmesi tanıklanan örneklerden anlaşılmaktadır. Bu tür karışma/ayrışmayı yansıtan *uwut/uyat* biçimlerinin hem Oğuz hem de Çağatay Türkçesi içerisinde görülmesi, Türk toplumunun kendi içerisinde yaşamış olduğu temasların dile yansımaları ile görülmektedir. Bugün bir Oğuz dili olan Türkmencede *utanma/utanmak* anlamlı sözcükler, ağırlıklı olarak *uwut>ut* biçiminden türemesine rağmen bu dilde, Doğu Türkçesine özgü **uya-* "utanmak" fiilinden gelişen *uyal-*, *uyat*, *uyatsız* (Tekin vd.1995:651) sözcüklerinin olması, Bülent Gül'ün bahsetmiş olduğu karışma/ayrışma neticesinde Türk halkları arasında yaşanan dil temasının göstergesidir.

Kaşgarlı tarafından Oğuzlara ait olduğu belirtilen *uvut~uwut* sözcüklerinin hem Eski Oğuz hem de modern Oğuz Türkçeleri içerisinde Doğu Türkçesine ait özellikleri bünyelerinde barındırması, Oğuz grubu dillerinin komşu coğrafyalardaki Türk dilleri olan etkilerinden ileri gelmektedir. Türkmencede *uwut>ut* biçiminden gelişen *utanma/utanmak* anlamlı sözcüklerin yanında, Doğu Türkçelerine ait olduğu Kaşgarlı tarafından belirtilen ve Räsänän tarafından **uya-* fiiline götürülen ve **uya-* kökünden türeyen biçimlerin yer alması, bir tür ağız ya da lehçe sızması olarak değerlendirebileceğimiz örneklerdir. Türkmencenin Doğu ve Batı Türkçeleri arasında köprü görevini taşıması, bu durumun sebeplerindedir. Oğuz Türkçesinde *bol-* fiilindeki söz başı /b/'nin yitimi bu diller için genel bir eğilim iken Türkmence *bol-* yapısının korunması ya

da Oğuz Türkçesinde söz başı /b/'lerin dış-dudak /v/'sine dönmesi beklenirken Türkmencede *bar, bar-* ve *ber-* örneklerinin olması (TLG 2007:235) bu lehçenin Doğu Türkçesi özelliklerini taşımasından ileri gelmektedir. Eski Oğuzcaya ait unsurları da bünyesinde taşıyan Türkmençe, Çağataycanın tesirinde gelişmiş bir dil olarak karşılıklı etkilerin hem Oğuz hem de Çağatay özelliklerinin bir arada bulunması bakımından Harezmi Türkçesi ile aynı işlevde köprü vazifesindedir.

Türkmencede Doğu Türkçesine ait **uya-* biçiminden gelişen *utanma/utanmak* anlamlı isim ve fiiller üzerine belirtmiş olduğumuz sızmalar, Mustafa Özkan tarafından ele alınarak "...Türk dili kolları, taşıdıkları özellikler bakımından birbirinin aynısı değildir. O dili konuşan ve yazanların sahip oldukları etnik gruplara, gruplar arasındaki ağız ayrılıklarına, çeşitli tarihi hadiselerin yol açtığı kaynaşma ve karışmalara, yazı dilini besleyen unsurlara, zamanın sebep olduğu değişmelere sıkı sıkıya bağlı olarak ses, şekil ve cümle yapısı bakımından birbirinden ayrılarak farklı edebi diller halinde gelişmişlerdir." (Özkan 2014:54) şeklinde değerlendirilmiş ve farklı etnik grupların karışımı ile yazı dilinin sürdürüldüğü belirtilmiştir. Bu açıdan Modern Oğuz grubu dillerinden Türkmencede gördüğümüz Doğu Türkçesi karışımını yansıtan bu leksikal öğeler, yaşanan dil ilişkilerinin neticesinde gerçekleşen etkileşimlerdir. Ayrıca, Mustafa Özkan'ın Türk dilleri üzerine var olan ayrılıklar ve bunların sebepleri üzerine görüşleri, *uwut~uwut>ut* ve *uyat* sözcüklerinin iki kola ayrılıp yaşanan göçler ve ayrılıklar neticesinde ayrışma/karışma olgusu ile benzerlik göstermektedir. Doğu Türkçesinin ilk kollarından Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde *uwut~ut* ve *uyat* sözcükleri söz varlığı içerisinde yan yana bulunurken farklılıkların keskinleştiği 15. yüzyılda hem Osmanlı hem de Çağatay Türkçesinde bu sözcüklerin karışımını yansıtan metinler hariç bu sözcüklerin birbirlerinden ayrıldıkları görülmektedir. 15. yüzyılda keskinleşen ayrılıklar, Çağdaş Türk lehçelerinde de devam ederek bugün Oğuz Türkçesi dışında Doğu Türkçesi olarak bilinen lehçelerde **uya-* fiilinden türeyen biçimler kullanılmaktadır.

Batı Türkçesinin Doğuşu isimli yazısında A.Bican Ercilasun, "Çengiz'in zuhuru, kendisinin ve çocuklarının Batı seferleri, Türkistan'da mühim değişikliklere sebep olmuş. Kaşgar'daki Türk edebi dil muhiti Harezmi'e kadar kaymış, böylece Oğuzlara yaklaşmıştır. Çok uzaktaki Kaşgar ile temas edemeyen Azerbaycan ve Anadolu'daki Oğuzlar, İlhanlılar çağında Harezmi'le temas etme imkânına sahiptiler." (Ercilasun 1996:44) şeklinde değerlendirmelerde bulunarak Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi arasındaki temasın gerçekleşme vasıtasının Harezmi Türkleri olduğunu belirtmektedir. Ercilasun'un Moğol istilası sonucu Türk halkları arasında kopmaların yaşandıktan sonra bu bağın yeniden güçlendirilmesi olarak belirttiği bu durum, dilsel açıdan ağızlar/lehçeler arasında sağlanan etkileşimden kaynaklı sızmaların yaşanmasına neden olmuştur.

Oğuz Türkçesinde Türkmence ve Anadolu ağızlarında *utanma/utanmak* anlamlı Doğu Türkçesi **uya-* fiilinden gelişmiş isim ve fiil türevlerin bu grup içerisinde yer alışı ile ilgili olarak Muharrem Ergin, "Batı Türkçesi içinde saha bakımından zamanla iki daire ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Azeri ve Doğu sahasını içine alan doğu Oğuzcası, diğeri Osmanlı sahasını içine alan batı Oğuzcasıdır. Doğu ve Batı Oğuzcaları arasındaki saha farkları, gerçi sonradan gelişmiş ve ancak 16. ve hatta tam olarak 17. asırdan sonra iyice belirli doğu ve batı Oğuzcalarını meydana getirmiştir. Bu ayrılıkların sebeplerin doğu ve batı Oğuzcaları arasındaki normal mahallî konuşma şivesi ve ağız farklılıklarının yanında, doğu Oğuzcasına Oğuz dışı Türk şivelerinin, kuzey ve doğu Türkçelerinin bilhassa zaman zaman kuzeyden gelen Kıpçak unsurlarının yaptığı tesiri ile Azeri sahasına İlhanlılardan kalan bazı Moğol izlerinde aramak lazımdır." (Ergin 2009:351) şeklinde değerlendirmelerde bulunarak Oğuz Türkçesi içerisinde yer alan dil ve ağızlarda görülen Oğuz dışı etkileri, bahsedilen sebeplere bağlayarak Türk dillerinde ayrışma aşamasından kaynaşma aşamasına geçtiğini belirterek yaşanan dil etkilerinin sebepleri üzerine tespitlerde bulunmuştur.

Oğuz Türkçesinde Türkmence ve Anadolu ağızlarında *utanma/utanmak* anlamlı Doğu Türkçesi **uya-* fiilinden gelişmiş isim ve fiil türevlerin bu grup içerisinde yer alışı ile ilgili olarak değerlendirmelerde bulunan diğeri bir isim Leyla Karahan olup "Oğuz Türkçesinin ilk dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesinin imtiyazlı bir ağız temelinde kurulduğu ve başka ağız, lehçe ve dillerin etkisiyle geliştiği muhakkaktır. Doğu Türkçesi ile Arapça ve Farsça, Eski Anadolu Türkçesini etkilemiştir." (Karahan 2006:10) şeklinde değerlendirmelerde bulunarak Oğuz Türkçesi içerisinde yer alan ağız özelliklerinin önemine dikkat çekerek var olan standart dilin tek koldan gelişmediğini ve Oğuz dışı etkilere sahip dillerin bu döneme kaynaklık ettiğini belirtmektedir. Eski Oğuz Türkçesinin modern kollarından birini temsil eden Türkiye Türkçesi içerisinde yer alan Anadolu ağızlarında²² **uya-* biçiminden türeyen sözcüklerin tanınması,

²² Eski Oğuz Türkçesinin modern kollarından birini temsil eden Türkiye Türkçesi içerisinde yer alan Anadolu ağızlarında **uya-* biçiminden türeyen sözcüklerin tanınması ile ilgili olarak yaşanan Oğuz dışı etki hakkında Ali Akar değerlendirmelerde bulunarak "Türkiye Türkçesi ağızları, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin siyasal egemenlik kurduğu coğrafyada Türkçenin komşularından *dil etkileri* ve Anadolu'ya Oğuzlarla gelen diğeri Türk unsurlarından da *lehçe etkileri* olarak başkalaşmış, temeli Hazar ötesi Oğuzcasına

Karahan'ın bahsetmiş olduğu "diyalektel etki"ye dayanmaktadır. Arapça ve Farsça etkinin yanı sıra Oğuz dışı etki olarak nitelendireceğimiz etkileşimin Doğu Türkçesi yönünde oluşu; Anadolu ağızlarında var olan **uya-* biçiminden gelişmiş isim ve fiil türevlerin bir sızma ürünü olarak söz varlığında yer aldığını göstermektedir. Türkmençe ile beraber Anadolu ağızlarında da, tarihî dönemlerde *uwut>ut* biçiminde büzülme eğilimi gösteren kökten türeyen *utan-*, *utanç* gibi sözcüklerin yanında Oğuz dışı dillere ait leksikal öğelerin de olması, bu bölüm içerisinde çeşitli araştırmacıların görüşleri ile uyuşmakta ve yaşanan etkinin sızma olarak dile yansındığını göstermektedir.

5. Bir Büzülme Örneği Olarak *uwut~uwut>ut~ud*

Osman Fikri Sertkaya, *Dede Korkut Kitabının Dresden Nüshasının Giriş Bölümü* 'nü ele aldığı çalışmada, Kaşgarlı'nın Oğuzlara özgü saydığı *uwut~uwut* biçiminden türemiş *udlu* sözcüğü için değerlendirmelerde bulunurken sözcüğün kökünü oluşturan *uwut~uwut> ut* sözcüğü hakkında da görüşler bildirir.

Eski Türkçenin Göktürk devresinde *ubut*; Uygur devresinde *b>v* gelişmesi ile *ubut>uwut* ve ikileme olarak *ubut uyat* şeklinde kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinden itibaren "el-haya" karşılığında *uwut~uwut*; Kıpçak Türkçesinde büzülme olayı ile *ut~u:d*; Osmanlı Türkçesinde *ud~ut* şekillerinde geçen kelime Anadolu metinlerinde *ut yeri* "edep yeri" şeklinde geçer (Sertkaya 2006:146).

Osman F.Sertkaya'nın Kıpçak Türkçesi döneminde gerçekleştiğine inandığı *Büzülme* olayını *uwut>ut*, erken tarihli bir dönemde DLT'den tanımlanan *utan-*, *utanç* vb. sözcükler yoluyla görebiliriz. Ancak, DLT'deki *uwut* ; *utan-*, *utanç* gibi biçimlerin yan yana oluşunu, dönemin KB ve AH gibi eserlerinde görmeyişimiz; sözcüğün standartlaşmış bir büzülmeden uzak olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle, Sertkaya'nın bahsetmiş olduğu büzülme olayı (2006:146) Kıpçak Türkçesi açısından artık tamamlanmış-standartlaşmış bir büzülme örneğidir.

Ayrıca, Osman F. Sertkaya'nın bahsetmiş olduğu büzülme olayını Kıpçak Türkçesi söz varlığını yansıtan Resüli Sözlüğü'nde *utlı* "utangaç, mahcup" ve *utsız* "utanmaz" (Haz. Güner 2017:127) örnekleriyle tanımlayabiliriz. Bu biçim muhtemelen *uwut* sözcüğünden gelişen Oğuzca bir unsur olarak dilde **uya-* türevli yapılarla yan yana kullanılan *utanma/utanmak* anlamlı leksikal yapılar olarak dikkat çekmektedir. Kıpçak Türkçesi döneminin söz varlığını yansıtan bu sözlükte, sözcüğün büzülmeye uğradığı bizce Oğuzca bir etkiden kaynaklanmaktadır. *uwutlan-* "utanmak" fiilinin Oğuzlarda *utan-* (DLT I 2013:291) şeklinde büzülmeye uğradığı şeklindeki görüş, ilk defa Kaşgarlı tarafından söylenerek bu olay, Oğuzlara atfedilmiştir. Kıpçakların Oğuzlarla sürdürdüğü yakın ilişkilerin bir sonucu olarak Doğu Türkçesi içerisinde özellikle Çağatay Türkçesinden itibaren keskinleşen bir leksikal ayrılık olan bu biçim, sistematik büzülme örneği olarak Kıpçak Türkçesinde son haline geçmiştir.

Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili* adlı eserinde *uwut~uwut>ut* sözcüğünde görülen büzülme için, "Büzülme/Hece Kaynaşması (İng.contraction), bir sözcükte kimi zaman ünlülerden birinin, kimi zaman da ünlülerle birlikte, yanlarındaki zayıf ünsüzlerin /y,ğ,h/ kaybolmasıdır. Bu ses olayında önce ünsüz erir, daha sonra yan yana bulunan iki ünlü kaynaşarak tek ünlü haline gelir." (Eker 2009:267) şeklinde değerlendirmelerde bulunur. Süer Eker'in bahsetmiş olduğu büzülmeye neden olan /y,ğ,h/ yarı ünlülerine ek olarak /v~w/ ünsüzlerini de ekleyebiliriz.

Ünsüz erimesi→Yan yana iki ünlünün kaynaşması→İki ünlünün tekleşmesi.

uwut~uwut→uut→ut~ud.

Süer Eker'in bahsetmiş olduğu büzülme²³ aşamaları *uwut~uwut* sözcüklerine uyarlandığında yaşanan erime neticesinde kaynaşma ve tekleşmeyle sözcüğün *ut* biçimine gelerek Oğuz Türkçesinde *utanma/utanmak* anlamlı türevler oluşturduğu çeşitli metinler yoluyla görülmektedir.

Yaşanan büzülme neticesinde *ut* biçiminin yanı sıra *ud* biçiminin de görülüşü, ilk bakışta uzun ünlülerin eklenmede kendilerinden sonra ünlüyle başlayan ek aldıklarında kısalarak ötümlüleşmeleri gibi bir olasılığı düşündürtse de, sözcüğün tarihî dönemlerde uzun ünlülü olmayışı yaşanan ötümlüleşme olayının uzunluk etkisinden kaynaklanmadığını göstermektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki durumu göz önüne alındığında, kelimenin uzun ünlüye sahip olmadığı, sadece iç sesteki ünsüzün büzülerek yanındaki

dayanan bir diyalektler bütünü olarak tanımlanabilir." (Akar 2007:27) şeklinde Anadolu ağızlarının karma özelliklere sahip olduğunu göstererek Oğuz Türkçesi özelliklerinin yanında Doğu Türkçesinin özelliklerinin bu karma yapıdan ileri geldiğini belirtmektedir. Ağızların karma özellikler sergilediğini belirten Akar, ağızların sahip olduğu özellikler arasında en dikkat çekici yönün ağız katmanları ve katmanlaşma olduğunu belirterek dil ve kültür ilişkileri, savaşlar, göç ve yaşam tarzı gibi değişikliklerin ağızlarda çeşitli ses ve yapı farklılıklarına sebep olduğuna (Akar 2007:27) inanmaktadır.

²³ Osman Fikri Sertkaya tarafından Kıpçak Türkçesinde gerçekleştiği söylenen *uwut~uwut>ut~ud* büzülme olayının tarihsel yönüne değinen Süer Eker, tarihî Kıpçak kaynaklarında diyalektler arası etkileşimin ya da geçiş döneminin işareti olarak büzülme olayının gerçekleştiğini (Eker 2009:128) belirtmektedir.

ünlüyü süre bakımından uzattığı görülmektedir. Büzülme sonucu oluşan bu uzunluk, *ut* ve *ud* biçimlerinin söz varlığı içerisinde yer almasına neden olmuştur. *uwut>ut~ud* örneğinde var olan büzülme olayı sonucu düşen ünsüz, yanındaki ünlüde telafi uzunluğu yaratarak bu biçimin *ikincil uzun ünlüler* sınıfına dâhil edilmesini sağlamıştır. Ahmet Buran, ikincil uzun ünlüleri, “ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kayması gibi sebeplerle uzamış olan ünlüler” (Buran 2007:31) olarak açıklar. Buran, Çağdaş yazı dillerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü uzamalarına neden olan ünsüzlerin genellikle /b, g, ğ, h, k, l, n, ŋ, r, v, y/ (Buran 2007:34) olduğunu belirtir. *uwut-uwut>ut* biçiminde görülen büzülme olayı, Buran’ın bahsetmiş olduğu /v/ ünsüzünün söz içinde erimesi, yanındaki ünlüyü uzatması ve bunun akabinde uzayan ünlünün kısalması sonucu, Anadolu ağızlarında ve Eski Oğuz Türkçesinin doğu ağızları olan Azeri sahasını yansıtan *Dede Korkut* gibi eserlerde *ut-ud* biçimlerinin ikilik sergilemesine neden olmuştur.

6.Sonuç

Bu çalışmada, genellikle toplumsal normların ihlali sonucu bireyde görülen ruhsal ve fiziki çöküntüyü yansıtan *utanma/utanmak* anlamlı *uwut~uwut* ve *uyat* sözcükleri ele alınmış, sözcüklerin Tarihî Türk lehçelerinden çağdaş Türk lehçelerine olan serüveninin Moğol istilasının sonucu Doğu-Batı Türkçesi şeklinde iki kola geliştiği görülerek bu gözlem neticesinde ulaşılan sonuçlar şunlardır:

1.Orhun Türkçesinde Talat Tekin tarafından TY’de *ubut*, Tekin sonrası yayınlarda *wout~uwut* (Aydın, Berta, Ölmez) şeklinde temsil edilen *wout* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan örnekler dâhilinde *uyat* sözcüğü ile eş/yakın anlamlı ikilemeler oluşturduğu, *wutsuz* ya da *wutluğ* biçimleri ile de müstakil kullanımlı türevlere sahip olduğu görülmüştür. Eski Uygur Türkçesinde diş-dudak /v/ ünsüzü ile bazen de çift- dudak ünsüzü /w/ ile temsil edilen *wut~uwut* “utanma, haya, edep” sözcüğü, *uyat* kelimesi ile sıklıkla ikileme oluşturularak sahip olduğu “utanma, haya, edep” anlamını, bu sözcükle beraber Karahanlı Türkçesine kadar sürdürmüştür.

2. Moğol istilasına kadar, aynı metinde “utanma, edep, hayâ” anlamı ile yan yana kullanılan *wut* ve *uyat* biçimleri, bu istila sonucu yaşanan karışma/ayrışma ve kaynaşma neticesinde Türk dilinde Doğu ve Batı Türkçeleri kavramlarının ortaya çıkmasıyla beraber, iki farklı kolda ilerleme imkânı bulan sözcükler olarak Doğu ve Batı Türkçelerinin leksikal farklılık oluşturan söz varlığının “utanma, utanç, hayâ, edep” anlamlı kavramları durumuna gelmiştir. Doğu Türkçesi olarak bilinen Çağatay Türkçesinde Räsânân ve WOT yazarları tarafından **uya-* “utanmak” köküne götürülen ve bu kökten türeyen *uyal-*, *uyat* vb. biçimler bu sahanın *utanma/utanmak* anlamlı biçimleri olurken Batı Türkçesinde, TY’de ve özellikle zengin kullanımlarla Eski Uygur Türkçesinden itibaren tanıklanan *wut~uwut~uwut~ut* kök biçiminden türeyen *utan-*, *utanç*, *utangaç* vb. sözcükler bu sahanın *utanma/utanmak* anlamlı leksikal öğeleri olmuştur.

3. Türk dilinin Moğol istilasının sonucu yaşanan toplumsal ve siyasal karmaşanın sonucu olarak Türk halkları arasında karışma/ayrılma ve kaynaşmanın neticeleri dilsel olarak kendini Harezmi Türkçesinde göstermiş, Türk dillerinin bu dönemden itibaren Doğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki kola ayrıldığı, A. Róna Tas, L.Johanson, M.Erdal, Aysu Ata ve Bülent Gül tarafından yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Çalışmamızda tanıklanan malzemeler bu isimlerin yaptığı değerlendirmeler sonucu, var olan güncel tasnifin etkisinde bu başlıklar içerisinde yerleştirilmiştir.

4. Doğu-Batı Türkçesi şeklinde iki kola ayrılan Türk dilleri arasında ses, biçim ve söz varlığı açısından farklılıklar meydana gelmiş, bu farklılıklar arasında Eski Uygur Türkçesinden Karahanlı dönemine kadar aynı leksikal eksen etrafında bir arada kullanılan *wut~uwut* ve **uya-* biçiminden türeyen öğeler, Harezmi Türkçesiyle başlayıp Çağatay Türkçesiyle zirve yapan karışma ve ayrılmaların neticesinde Türk dilinin iki farklı kolunun *utanma/utanmak* anlamlı leksikal öğeleri olmuştur. Bu leksikal öğelerin yaşanan karışma/ayrışma ve kaynaşma neticesinde, Çağatay Türkçesi içerisinde Oğuz; Oğuz Türkçesi içerisinde Çağatay Türkçesi leksikal öğelerinin yer alması söz varlığı içerisinde sızmalara yol açmıştır. Türk dili konuşurları arasında yaşanan etkileşim sonucu, dilsel açıdan bu toplulukların dillerinde görülen sızmaların yönü Çağatay Türkçesinde Oğuz Türkçesine özgü *uftan-*, *utan-* ve *utğan-* yapılarıyla gerçekleşirken Batı Türkçesinde ise Doğu Türkçelerine özgü *uyal-*, *uyathk*, *uyaldur-* vb. yapıların leksikal olarak sızma yönüyle dile yerleştikleri, bahsedilen karışma/ayrışma ve kaynaşma olayının neticesidir.

5. Kaşgarlı Mahmud tarafından dilleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz ancak ilk kez 13.-15.yüzyıllarda Eski Oğuz Türkçesi ile yazılı malzemelere sahip olunan Oğuz Türkçesinde, Doğu Türkçelerine ait leksikal öğelerin varlığı çoğu zaman *arkaizm* başlığı ile verilmiş, bu doğrultuda değerlendirilen eserlerde Oğuz dışı unsurlar belirlenmeye çalışmıştır. Bu açıdan **uya-* kökünden türetilen *uyat*, *uyal-* ve *uyaldur-* gibi biçimler, bahsettiğimiz *arkaizm* terimi içerisinde, karışma ve ayrışmanın sebep olduğu eskicil öğelerdir. Bu tür leksikal öğeler, sadece 13.-15.yüzyıllar arası Eski Oğuz Türkçesinde mevcut olmayıp standart dilden daha eski biçimleri koruması bakımından önem arz eden Anadolu ağızlarında *uyalmaz*, *uyalüvoçu*, *uyaltmak*, *uyalmak* örneklerinde, Moğol istilasının sonucu yaşanan karışma/ayrışma ve kaynaşmanın neticesinde görülen

sızmaların yönünü göstermesi bakımından önemlidir. Anadolu ağızlarında gördüğümüz leksikal sızmaları, Türkiye Türkçesi içerisinde göremesek de Çağdaş Oğuzcanın doğu koluna mensup Türkmen dilinde, Eski Anadolu Türkçesi ve Anadolu ağızlarında gördüğümüz karışma/ayırışma ve kaynaşmayı yansıtan örneklerin olması, Oğuz dilinin Oğuz dışı Türk dilleri ile olan etkileşimleri neticesinde yaşanan dilsel temasın somut yansımaları olarak gösterilecek durumlardır.

6. Batı Türkçesinde *ubut>uwut~uwut>ut* biçimleri ile Doğu Türkçesinde Eski Uygur Türkçesinde görülen *uyat* sözcükleri, iki farklı kökten gelen eş anlamlı sözlüklerdir. Räsänän ve WOT yazarları tarafından **uuya-* "utanmak" köküne götürülen *uyat* sözcüğü ile EDAL'da Proto Tunguzca **üb-* "nefret etmek, iğrenmek, panikleme, utanmak" biçimine götürülen (EDAL 2003:620) *ubut* sözcükleri, Kemal Eraslan tarafından aynı kökten türemiş sözcükler olarak görülür. *uwut* (<**uwu-t*) "hayâ" kelimesi *-v->-y-* ve *-u->-a* değişmesi ile Çağatay edebî dilinde *uyat* olmuştur." (Eraslan 1999:342) görüşü, Kemal Eraslan'ın temel dayanağı olsa da, Türk dilinde söz içi /b/ seslerinin ancak Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde *-b->-w->-y-* gelişimine ulaştığı gerçeği, bu görüşü zorlama olarak kabul etmemize neden olmuştur. Nitekim, Eski Uygur Türkçesi döneminde *uwut~uwut uyat* ikilemesi ile görülen *uyat* sözcüğünün bu dönemden itibaren müstakil kullanımlar da sergilemesi, sözcüğün bahsedilen *-b->-w->-y-* gelişiminden uzak olduğunu, kök olarak **uuya-* biçimi olarak düşünülen ve WOT yazarları tarafından *ayin-* /*äyin-* fiilleri ile ortak kökten türediği düşünülen Moğolca *ayu-* ya da *ayi-* "korkmak" (WOT 2011:448) biçimleriyle ilgili olduğu daha inandırıcı bir değerlendirmedir. Bu açıdan, çalışmamızda *uwut~uwut* ve *uyat* sözcükleri, iki farklı kökten gelişen sözcükler olarak Moğol istilası sonucu Doğu-Batı Türkçeleri olarak iki kola ayrılan Doğu ve Batı Türkçelerinin *utanma/utanmak* anlamlı leksikal öğeleridir.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- AH→(2006). *Atebetül'l-Hakayık*. Haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TDK.
- Akar, Ali (2007). "Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları. ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, s.23-38.
- AL→(1970). *Abuşka Lüğati veya Çağatay Sözlüğü*, Haz. Besim Atalay, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ata, Aysu (2010). Moğol Fütuhati ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s.29-37.
- ATS→Altaylı, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*. İstanbul : MEB Yayınları.
- AY→Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5.Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1.
- Aydın, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları: Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongı, Külli Çör*. Konya: Kömen Yayınları.
- Berta, Árpád (2010). *Türk ve Uygur Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını: Sözlerimi İyi Dinleyin*. Çev. Emine Yılmaz, Ankara: TDK.
- BT XIII→Zieme, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie Verlag.
- BT XXIII→Zieme, Peter (2005). *Magische Texte Des Uigurischen Buddhismus*. Berlin: Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften.
- BT XXV→Wilkens, Jens (2007). *Das Buch von Südentilgung I-II*. Belgium: Brepols.
- Buran, Ahmet (2007). Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler. II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-12 Nisan 2006) *Bildiriler*, Kayseri, s.31-47.
- CC→(2015). *Codex Cumanicus*. Haz. Mustafa Arğunşah, Galip Güner, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÇT→(1945). *Çaştani Bey Hikâyesi*. Çev. S.Himran, İstanbul: TDK.
- Demirli, Ekrem (2005). *Tasavvuf Sözlüğü*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- DK→Ergin, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı-2*. Ankara: TDK.
- DLT→Atalay, Besim (2013). *Divanî Lügat-it-Türk I (Çeviri)*.Ankara: TDK.
- DS→(2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI U-Z*. Ankara: TDK.
- DS→(2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III E-H*. Ankara: TDK.
- DTS→Nadelyayev, V.M., E.R.Tenişev, A.M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurskiy Slovar'*. Leningrad.
- EDPT→Clauson, Gerard (1962). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Eker, Süer (2009). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eraslan, Kemal (1999). *Mevlana Sekkâki Divanı*. Ankara : TDK.
- Ercilasun, A.Bican (1996). "Batı Türkçesinin Doğuşu", Uluslar Arası Türk Dili Kongresi (26 Eylül- 3 Ekim 1988) Ankara, s.39-45.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden.
- EUTS→Caferoğlu, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- GT→(1989). *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*, Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Ankara: TDK.
- GTS→Gaydara, G.A., E.K.Koltsa, L.A. Pokrovskaya, B.P. Tukan (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. Çev. İsmail Kaynak, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜL, Bülent (2015). Orta Asyadan Anadoluya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları. *Türkbilgi*, 2015/30, s.187-200.
- HT→Ölmez, Mehmet (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- İML→(1997). *İbn-i Mühennâ Lüğati*, Haz. Aptullah Battal, Ankara: TDK.
- Johanson, Lars (1998). The Turkic Languages, *The Turkic Languages*. (Ed. Lars Johanson-Éva Á.Csató), s.81-125.
- Karahan, Leyla (2006). Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi. *Turkish Studies I*, s.10-18.
- Kasapoğlu, Abdurrahman (2011). Kur'an'da "Hayâ"/Utanma Olgusu. *İ.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz/ 2(2), s.1-47.
- KB→(1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KE→Ata, Aysu (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- KE→Ata, Aysu (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*, Ankara: TDK.
- KİP→Özcan, Ceyda (2014). *Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar İncelemesi Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- KMTT→(2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*. Haz. Recep Toparlı, Sadi Çögenli, Nevzat H.Yanık, Ankara: TDK.
- KT→Ata, Aysu (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.
- KTLS I→(1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı/1371.
- KTS→Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. TDK: Ankara.

- MAİ→Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II Maytrisimith*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- ME→(2014). *Mukaddimetü'l-Edep*. Haz. Nuri Yüce, Ankara: TDK.
- MN→Canpolat, Mustafa (1995). *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*. Ankara: TDK.
- NF→Nehcü'l- Ferâdis (Cennetlerin Açık Yolu). Haz. János Echmann, Semih Tezcan, Hamza Zülfikar, Aysu Ata, Ankara: TDK.
- Orta, İrem Metin, Ahmet Uysal, Elif Helvacı, Gülçin Akbaş, Jennifer L. Bryan (2016). Dolaylı Utanma Ölçeğinin Amerika Örnekleminde Geçerlik ve Güvenilirliği. *Türk Psikoloji Yazıları*, Haziran (37), s.48-56.
- Ölmez, Mehmet (2010). Dil Verileri Işığında *soyurgal* ve Kökeni. *Trans-Turkic Studies Festschrift In Honour of Marcel Erdal*: İstanbul, s.167-175.
- Ölmez, Mehmet (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Özkan, Mustafa (2014). Türkçenin Anadolu'da Yazı Dili Olarak Gelişmesi. *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, s.53-73.
- Radloff, W. (1893). *Versuch Eines Wörterbuch der Türk-Dialecte*. St. Petersburg.
- Räsänän, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki.
- Saikt→Küçük, Murat (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK.
- Sertkaya, Osman Fikri (2006). *Dede Korkut Kitabı Dresden Nüshasının "Giriş" Bölümü*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- SN→Dilçin, Cem (1991). *Süheyl ü Nev-Bahâr*. Ankara: TDK.
- Şen, Serkan (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İnkilemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Samsun.
- Tas, A.Röna (1991). *An Introduction To Turkology*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- TDL→Caferoğlu, Ahmet (2015). *Türk Dili Tarihi I-II*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Teres, Ersin (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Doktora Tezi, İstanbul.
- TİEM→Ünlü, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- TLG→(2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Akçay Yayınları.
- TS→Akalin, Şükrü Haluk vd. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- TTS→Tekin, Talat, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez, Süer Eker (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg.
- Ünlü, Suat (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, Suat (2012b). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vámbery, Ármin (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*. Leipzig.
- Vámbery, Hermann (1985). *Uigurische Sprachmonumente und Kudatku Bilig*. Osnabrück: Biblio Verlag.
- WOT→Tas, András Röna, Árpád Berta (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords In Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- YTS→Dilçin, Cem (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- YZ→DEMİRÇİ, Ümit Özgür, Şenol Korkmaz (2008). *Yusuf u Zeliha*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ZT→(2011). *Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin*. Haz. Funda Kara, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

Diğer Kısaltmalar

Alm.	Almanca.
Alt.	Altayca.
And.Ağz.	Anadolu Ağzları.
Ar.	Arapça.
Az.Tü.	Azeri Türkçesi.
Başk.	Başkurt Türkçesi.
BY	Batı Yüzü.
Çağ.Tü.	Çağatay Türkçesi.
Çev.	Çeviren.
EAtü.	Eski Anadolu Türkçesi.
Ed.	Editör.
EUyg.	Eski Uygur Türkçesi.
Ga.Tü.	Gagauz Türkçesi.
Har.Tü.	Harezmi Türkçesi.
Haz.	Hazırlayan.
Kar.Tü.	Karahanlı Türkçesi.
Kaz.	Kazak Türkçesi.
Kıp.Tü.	Kıpçak Türkçesi.
Kırg.	Kırgız Türkçesi.
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
Orh.Tü.	Orhon Türkçesi.
Osm.Tü.	Osmanlı Türkçesi.
OTü.	Orta Türkçe.
s.	sayfa.
TDK	Türk Dil Kurumu Yayınları
Trk.Tü.	Türkmen Türkçesi.
Ttü.	Türkiye Türkçesi.
TY	Tunyukuk Yazıtı.
Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi.
vb.	ve benzeri.
vd.	ve diğerleri.
Yab.Öğ.	Yabancı Ögeler.